

بن سائب کلبی، موسی بن عقبه و محمد بن اسحاق بوده‌اند. گفته‌اند وی از امام جعفر صادق علیه السلام حدیث روایت کرده است.^۵ اما این مطلب در متون رجالی و حدیثی شیعه نیامده است. گرچه راویان و شاگردان گوناگون برای او نام برده‌اند، گزارش‌های مکی او تنها از طریق سعید بن سالم قداح بر جای مانده است.

قضاوت عثمان بن ساج ریشه تاریخی ندارد و از بدخوانی عبارت «کان قاصاً» (قصه گو بود) و تبدیل آن به «کان قاضیا» حاصل شده است.^۷

معتمر بن سلیمان با عبارت «حدثني» از عثمان بن ساج نقل حدیث می‌کند.^۸ در منابع رجالی، گاه عثمان بن ساج از عثمان بن عمرو بن ساج جدا شده است.^۹ اما برخی شرح حال هر دو را مربوط به عثمان بن ساج، از راویان و اخباریان مکه دانسته‌اند.^{۱۰} بر پایه منابع رجالی و حدیثی، روایت عثمان بن ساج و برادرش ولید ثبت و ضبط می‌شده، اما مبنای عمل و اعتبار نبوده است. نسایی روایت‌هایی در باب صوم و دیگر مسائل فقهی از عثمان بن ساج

اخبار مکه ابن ساج: کهن‌ترین تاریخ

محلی مکه، اثر عثمان بن عمرو بن ساج (م. حدود ۱۸۰ ق.)

در منابع کهن، متنی مکتوب به عثمان بن ساج نسبت نیافته و وجود کتابی در تاریخ مکه از عثمان بن ساج، رهاورد استنباط و استنتاج سزگین از مجموعه روایت‌های گسترده‌ای است که ازرقی از عثمان بن ساج درباره مکه آورده است.^۱ محقق کتاب اخبار مکه فاکهی، این نظر سزگین را به گونه‌ای تأییدآمیز گزارش کرده^۲ و حتی به تصریح از کتاب عثمان بن ساج در مکه‌شناسی یاد کرده است.^۳ تنها راه آشنایی با محتوای این کتاب، مجموعه گزارش‌ها و گزیده‌هایی است که ازرقی و احیاناً فاکهی از عثمان بن ساج ضبط کرده‌اند. دامنه موضوعی این گزارش‌های گوناگون، شامل همه مباحث مکه‌شناسی اعم از مساجد، مکان‌ها، کوه‌ها، حدود حرم، بنای کعبه، اقوام و حکومت‌های کهن مکه، و اوضاع سیاسی و تاریخی این شهر مقدس است.

ابوساج عثمان بن عمرو بن ساج قرشی جزری^۴ از دانشوران بزرگ و راویان اخبار است. مهم‌ترین استادان وی ابن جریج، محمد

۱. تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۱، ص ۲۰۱.

۲. اخبار مکه، فاکهی، ج ۱، ص ۶۴.

۳. اخبار مکه، فاکهی، ج ۱، ص ۳۴.

۴. تاریخ الکبیر، ج ۶، ص ۲۲۷؛ تهذیب التهذیب، ج ۷، ص ۱۳۱.

۵. تهذیب الکمال، ج ۱۲، ص ۴۶۵.

۶. تهذیب الکمال، ج ۱۲، ص ۴۶۵.

۷. تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۱، ص ۲۰۱.

۸. اللغات، ج ۸، ص ۴۴۹.

۹. الجرح و التمدیل، ج ۶، ص ۱۵۳، ۱۶۲.

۱۰. لسان المیزان، ج ۴، ص ۱۶۶.

برگرفته است.^۱

گزارش‌های ازرقی (م. حدود ۲۵۰ق.) از عثمان بن ساج، گوناگون و شامل همه مباحث و موضوعات مکه‌شناسی است. بر پایه این گزارش‌ها، می‌توان حدس زد که اخبار مکه ابن ساج یکی از مراجع و مصادر ازرقی، صاحب کهن‌ترین کتاب موجود در تاریخ مکه، بوده است. وی از طریق سعید بن سالم قداح، آگاهی‌های مکی ابن ساج را گزارش نموده، گرچه در بسیاری از موارد به این اسناد و طریق تصریح نکرده است.

آن گزارش‌ها در این عناوین و موضوعات تلخیص شده‌اند: فرشتگان و زیارت کعبه، حج آدم، سال تشریح طواف، وحشت آدم هنگام هبوط به زمین، فضیلت حرم، بیت المعمور، بنای کعبه به دست فرزندان آدم، کعبه در دوران ابراهیم و نوح، گزارش‌هایی درباره چگونگی سکونت ابراهیم در مکه، نزول جُرهُم در حرم، ابراهیم و بنای کعبه، حج ابراهیم و پیامبران پس از او، تفسیر آیه اول بیت وضع للناس، امنیت مکه و عظمت حرم در دوران ابراهیم، ولایت بنی‌اسماعیل بر کعبه، حکومت خزاعی‌ها بر مکه و کعبه پس از حکومت قصی بن کلاب، آگاهی‌هایی درباره تغییر دین حنیف ابراهیم و بت‌پرستی فرزندان اسماعیل، نخستین فردی که در کعبه بت

آویخت، نصب و شکستن بت‌ها، بت‌های موجود در صفا و مروه، آمدن تبع به مکه، داستان اصحاب فیل، حج جاهلی و انشاء ماه‌ها از سوی عرب، اکرام و اطعام حج‌گزاران از جانب مردم روزگار جاهلیت، سوزاندن کعبه با منجنیق به دست ابوقیس، ابن زبیر و بنای کعبه و اوصاف و حدود و ویژگی‌های این بنا، کسوت کعبه در روزگار جاهلیت، دعای هنگام نگرستن به کعبه، نام‌های کعبه و تفسیر آیه حج، معنا و تفسیر تطهیر کعبه به دست ابراهیم و اسماعیل، فضیلت رکن حجرالاسود و بوسیدنش و سجده بر آن، ازدحام هنگام استلام حجرالاسود و رکن یمانی، بوسیدن رُکن یمانی، ترک استلام ارکان، فضیلت‌های طواف، طواف زنان، فضیلت اقامت در مکه در ماه رمضان، موضع حطیم، احکام آب زمزم، پیامبر و یاد و اندوه دوری از مکه، و رمی جَمَرات.^۲

بعد از ازرقی، فاکهی (م. حدود ۲۷۹ق.) بیشترین روایت‌های مربوط به مکه را از عثمان بن ساج گرفته است. نقل شده‌های وی را می‌توان در این عناوین خلاصه کرد: وجوب حج، تفسیر آیه اکمال، تفسیر آیه حج، سختگیری در تخلف از انجام حج، حج پیاده، ثبت نام و اکرام حج‌گزاران در آسمان، حج‌گزاری با چهارپایان. در مبحثی دیگر،

۱. تهذیب الکمال، ج ۱۲، ص ۴۶۵.

۲. برای نمونه نک: اخبار مکه، ازرقی، ص ۳۵، ۳۹، ۷۴، ۸۴، ۹۰.

گزارش‌های عثمان بن ساج یاد شده است:
 ۱. فضیلت حج پیاده. ۲. داستان بنای کعبه.
 ۳. تکرار حدیث اول در باب من یكثر الحج.
 در عَرَف الطیب^۶ نیز دو حدیث در فضیلت
 روزه ماه رمضان در مکه، از عثمان بن ساج
 روایت شده است. عبدالله غازی از نویسندگان
 سده چهاردهم ق. در کتاب پُریرگ / افاده
 الأنام* از ازرقی و فاکهی بهره جسته و
 مجموعه‌ای از گزارش‌های تاریخی عثمان بن
 ساج را از آن‌ها برگرفته است.^۷

بر پایه مجموعه این نقل شده‌ها از عثمان بن
 ساج، می‌توان اخبار مکه وی را مشتمل
 بر گزارش‌ها و مباحثی دانست که بیشتر مربوط
 به تاریخ کهن کعبه و بناهای نخستین آن و
 نیز وضعیت مکه در روزگار جاهلیت و عقاید
 جاهلی درباره مناسک و احکام حج و
 نخستین حکومت‌های مکه است. وی کمتر
 درباره دوره‌های بعد و اوضاع مکه و کعبه پس
 از اسلام یا پس از پیامبر ﷺ داوری کرده
 است. البته در گزارش‌های وی گفتارهایی
 درباره تفسیر آیات حج و مباحث مربوط به
 کعبه و حج پس از اسلام هم آمده؛ اما این
 مباحث بیشتر به شکل حاشیه‌ای در میان
 گزارش‌های وی از کعبه پیش از اسلام
 گنجانده شده‌اند.

۶. عرف الطیب، ص ۲۳۴.

۷. افاده الانام، ج ۱، ص ۲۰۶، ۲۱۶، ۲۲۳، ۲۸۸، ۴۲۲.

بدیل‌های حج یعنی اعمالی که از دیدگاه
 معنوی، جایگزین حج می‌شوند، آمده است. بر
 پایه این اخبار، حج جهاد ضعیفان و ناتوانان
 است و در روایتی، پیامبر اکرم ﷺ به زنان
 فرمود: جهاد شما حج است. مفاد این اخبار،
 ستایش و تقدیس حج است. در تفسیر آیات
 مربوط به مناسک حج، وی دیدگاه‌هایی از
 مفسران نخستین آورده است. او کلمه «سبیل»
 در آیه حج را به زاد و توشه تفسیر کرده
 است.^۱ بیشتر نقل شده‌های فاکهی از عثمان بن
 ساج، درباره جمع میان حج و عمره است.^۲ نیز
 فاکهی گزارش‌هایی کوتاه از وی درباره
 تاریخ زمزم، مقبره منا و نصب بت در منا
 آورده است.^۳ طریق روایت فاکهی معمولاً از
 عبدالله بن عمران از سعید بن سالم و او از
 عثمان بن ساج است.

ابواسحاق حربی (م. ۲۸۵ق.) در گزارش‌های
 مربوط به وضعیت و جابه‌جایی حجرالاسود،
 به واسطه سعید بن سالم، گزارشی از عثمان بن
 ساج درباره تعیین جای رکن آورده است.^۴

در مُثیر العزم^۵ ابن جوزی که حاوی
 مجموعه روایت‌هایی در مناسک و مسائل حج
 و فضیلت‌های کعبه است، در سه مورد از

۱. اخبار مکه، فاکهی، ج ۱، ص ۳۷۸-۳۷۹.

۲. اخبار مکه، فاکهی، ج ۱، ص ۴۰۵-۴۳۵.

۳. اخبار مکه، فاکهی، ج ۴، ص ۱۰۸-۱۰۹، ۲۶۸، ۳۰۶.

۴. المناسک، ص ۴۹۳-۴۹۴.

۵. نک: مثير العزم الساکن، ج ۱، ص ۵۹، ۴۰۹.

◀ منابع

اخبار مکه: الفاکهی (م. ۲۷۹ق.)، به کوشش ابن دهیش، مکه، النهضة الحديثه، ۱۴۰۷ق؛ اخبار مکه: الازرقی (م. ۲۴۸ق.)، به کوشش رشدی الصالح، مکه، مكتبة الثقافة، ۱۴۱۵ق؛ افادة الانام: عبدالله بن محمد الغازی (م. ۱۳۶۵ق.)، به کوشش ابن دهیش، مکه، مكتبة الاسدی، ۱۴۳۰ق؛ تاريخ التراث العربی: فؤاد سرگین (م. ۱۹۲۴م.)، ترجمه: فهیمی، قم، مكتبة النجفی، ۱۴۰۳ق؛ التاریخ الكبير: البخاری (م. ۲۵۶ق.)، به کوشش عبید بن فیروز و عمیر بن عبدالرحمن؛ تهذیب التهذیب: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۴ق؛ تهذیب الکمال: المزی (م. ۷۴۲ق.)، به کوشش احمد علی و حسن احمد، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ق؛ الثقات: ابن حبان (م. ۳۵۴ق.)، الكتب الثقافیه، ۱۳۹۳ق؛ الجرح و التعديل: ابن ابی حاتم الرازی (م. ۳۲۷ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۳۷۲ش؛ عرف الطیب من اخبار مکه و مدینه الحبيب: محمد بن محمد عاقولی (م. ۷۹۷ق.)، به کوشش صلاح الدین، مرکز بحوث و دراسات المدینه، ۱۴۲۸ق؛ لسان المیزان: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، به کوشش عادل احمد و علی محمد، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق؛ مثير العزم الساکن: ابن الجوزی (م. ۵۹۷ق.)، به کوشش مرزوق علی، مکه، دار الرایه، ۱۴۱۵ق؛ المناسک و اماکن طرق الحج: ابواسحاق الحرّبی (م. ۲۸۵ق.)، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، وزارة الحج و الاوقاف، ۱۴۰۱ق.

علی احمدی میرآقا

اخبار مکه ابن شَبَّه: از تواریخ محلی

گمشده مکه، نگاشته عمر بن شَبَّه (۱۷۳-۳۶۲ق.)

آگاهی‌های بسیاری از این کتاب به دست نیامده است. آن چه می‌دانیم، تنها گزارش‌ها و نصوصی کوتاه درباره تاریخ و رخدادهای مکه است. گویا این کتاب تا اوایل سده دهم ق. در دسترس تاریخ‌نگاران مکه بوده است؛ زیرا سمهودی (م. ۹۱۱ق.) به گونه‌ای که نشان دهنده گزارش مستقیم و بی‌واسطه است، گزارش‌هایی مختصر از آن آورده است.^۱

ابن شَبَّه انبوهی از دانش و گزارش تاریخی و ادبی را از دانشوران برجسته مدینه و مناطق دیگر فراگرفت. بازتاب این دانش در موسوعه‌هایی مانند *الآغانی و الاستیعاب* نشان دهنده ارج و اهمیت گزارش‌های او است. وی در رخدادهای و ستیزهای کلامی گرفتار شد و همراه دیگر محدثان و مخالفان نظریه خلق قرآن، وادار به خانه‌نشینی گشت.^۲

ابن ندیم از دو اثر ابن شَبَّه با عناوین *کتاب مکه و امراء مکه* نام می‌برد.^۳ وی در جای دیگر که از تاریخ خط و کتابت عربی سخن گفته، دانستی‌های مهمی از کتاب مکه ابن شَبَّه درباره تاریخ نگارش عربی و آگاهی

۱. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۱۲۵، ۱۲۷.

۲. تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۲۰۹.

۳. الفهرست، ص ۱۲۵؛ نک: حجاز در صدر اسلام، ص ۴۰.